

Krzysztof Amielańczyk

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

krzysztof.amielanczyk@poczta.umcs.lublin.pl

Cognitio extra ordinem w rzymskim prawie karnym publicznym

Cognitio extra ordinem Procedure in the Roman Public Criminal Law

STRESZCZENIE

W okresie cesarstwa *quaestiones perpetuae* musiały zderzyć się z konkurencją ze strony cesarskiego sądownictwa zwanego *cognitio extra ordinem*. Nowy system zainspirował tworzenie nowego typu przestępstw zwanych *crimina extraordinaria*. W okresie tym doszło także do poszerzenia katalogu przestępstw, których ściganie możliwe było *extra ordinem*, tj. poza porządkiem wyznaczonym przez *leges iudiciorum publicorum*. System *cognitio extra ordinem* umożliwiał uwzględnianie okoliczności łagodzących i obciążających oraz dopasowanie kar do stopnia szkodliwości popełnionego czynu.

Słowa kluczowe: rzymskie prawo karne publiczne; rzymski proces karny; *cognitio extra ordinem*; *crimina extraordinaria*

Podobnie jak to się stało z procesem formułkowym wypartym przez proces kognicyjny w rzymskim prawie prywatnym, tak i w rzymskim prawie publicznym cesarska *cognitio extra ordinem* („rozpoznanie poza porządkiem”) stała się odpowiedzią na republikański system trybunałów przysięgłych (*quaestiones perpetuae*) zwany *ordo iudiciorum publicorum*. Upowszechnienie i konsolidacja *quaestiones perpetuae* nastąpiło jeszcze w okresie dyktatury Korneliusza Sulli¹. Od tego czasu system działał wedle ugruntowanego schematu: *quaestiones* były powoływane do sądenia z góry określonych przestępstw wymienionych w ustawach, które stanowiły jednocześnie dla nich podstawę działania. Trybunały nie

¹ B. Santalucia, *Diritto e processo penale nell'antica Roma*, Milano 1989, s. 71 i n.

mogły angażować się w osądzanie innych czynów, niż to wynikało z ich ograniczonych kompetencji i nie mogły orzekać innych kar niż te przypisane do określonych typów przestępstw wymienionych w *leges iudiciorum publicorum*². Powyższy system prawodawstwa i sądownictwa karnego, klarowny w swej prostocie, sprawdzał się jednak tylko tak długo, jak długo katalog i zakres znamion przestępstw sądzonych w ramach *ordo iudiciorum publicorum* wystarczały, aby można było – choćby przy rozszerzającej wykładni przepisów – pojawiające się w przestrzeni publicznej naganne czyny godzące w interes publiczny osądzić i ukarać. Ponadto system sztywno określonych kar ustawowych nie odpowiadał już swą hermetyczną filozofią nowym cesarskim czasom, które charakteryzowały się przemożnym wpływem cesarza na niemal wszystkie sfery życia publicznego, w tym wymiar sprawiedliwości. W końcu także, utrwalony w tradycji sądownictwa karnego, zakaz zaskarżania orzeczeń wydawanych przez *quaestiones perpetuae*, sugerujący „nieomyślność” sędziów trybunału, musiał być trudny do zaakceptowania przez princepsa, który chciał widzieć siebie w roli najwyższej instancji, do której można apelować. Cesarska kontrola nad wymiarem sprawiedliwości szczególnego znaczenia nabierała zwłaszcza przy okazji rozpatrywania spraw o zabarwieniu politycznym.

W dobie dynamicznie rozwijającego się prawa, także prawa karnego publicznego, rzymscy prawodawcy cesarscy mieli coraz silniejsze przekonanie o jego niedostatkach. Owszem, kolejni cesarze mogli, szanując urządzenia republikańskie, „zastępować” dotychczasowe ustawy nowymi, modyfikując zakres znamion poszczególnych przestępstw (tak jak to zrobił August wobec niektórych ustaw Sulli), oraz powoływać kolejne *quaestiones perpetuae* dla sądenia nowych typów przestępstw, uchwalając kolejne ustawy. Zresztą pewną wspomagającą rolę w zakresie realizacji takich potrzeb odegrało prawodawstwo senatu rzymskiego w sprawach karnych³. Pozostawienie systemu *quaestiones perpetuae* nie pozwoliłoby jednak cesarzom na realizację własnej polityki karnej. Rosnąca władza cesarzy rzymskich, przejawiająca się w dynamicznie rozwijającym się cesarskim wymiarze sprawiedliwości – *cognitio extra ordinem*, wymagała doprowadzenia do marginalizacji *quaestiones perpetuae* z jednej strony oraz redefinicji postępowania karnego z drugiej⁴.

² Zob. więcej: K. Amielańczyk, *Crimina legitima w rzymskim prawie publicznym*, Lublin 2013, s. 38 i n.

³ Por. U. Brasiello, *Le pene nel campo criminale e la loro evoluzione*, [w:] *Problemi di diritto romano esegeticamente valutati*, I, Bologna 1954, s. 136 i n.

⁴ Zob. w tej kwestii: J.L. Strachan-Davidson, *Problems of Roman Criminal Law*, Oxford 1912 (Amsterdam 1969), s. 156; J.M. Kelly, *Princeps iudex. Eine Untersuchung zur Entwicklung und der Grundlage der kaiserlichen Gerichtsbarkeit*, Weimar 1957, s. 28; B. Santalucia, *La cognitio extra ordinem in materia criminale*, [w:] *Lineamenti di storia del diritto romano*, Milano 1979, s. 504 i n.

Marginalizacja systemu *quaestiones perpetuae* przebiegała stopniowo⁵. O jej tempie zdecydował charakter sądzonych przestępstw. Najwcześniej w *desuetudo* popadły stałe trybunały karne, które zostały powołane do sądzenia tych *crimina legitima*, które ze swej natury miały „charakter polityczny”. Należały do nich *crimen ambitus* („nadużycia wyborcze”) i *crimen maiestatis* („zdrada stanu”). Następnie przysła kolej na „przestępstwa urzędnicze”, takie jak *crimen peculatus* („sprzeniewierzenie pieniędzy publicznych”) czy *crimen repetundarum* („wymuszenia urzędnicze”) oraz ciężkie przestępstwa o charakterze pospolitym, takie jak *homicidium* („zabójstwo”). Zostały one podporządkowane systemowi sądownictwa cesarskiego – *cognitio extra ordinem*⁶. Nieprzypadkowo najdłużej opierało się *adulterium* („cudzołóstwo”), będące w istocie przestępstwem obyczajowym, nie tak groźnym dla *utilitas publica*, jak większość innych *crimina*. Postępowanie przed *quaestio perpetua de adulteriis* przetrwało aż do czasów panowania Aleksandra Sewera⁷.

Zmierzch *quaestiones perpetuae* nastąpił ostatecznie pod koniec II albo w początkach III w. n.e., na co pośrednio wskazuje przekaz Paulusa: *Ordo exercendorum publicorum capitalium in usu esse desiit, durante tamen poena legum, cum extra ordinem crimina probantur*⁸. Paulus żył na przełomie II i III w. n.e., więc jego przekaz jest pewnym źródłem potwierdzającym, że *quaestiones perpetuae* już za jego życia nie działały⁹. Istotniejsza jest jednak informacja płynąca z przekazu, że *crimina capitalia*, a więc przestępstwa, które były zagrożone karą śmierci pod rządami *ordo iudiciorum publicorum*, zostały przejęte do rozpoznania w trybie *extra ordinem* z zachowaniem dotychczasowej *poena legis*. Oznacza to, że wolą cesarzy było szanować i stosować w dalszym ciągu przepisy *leges* zarówno w zakresie opisanych w nich znamion *crimina legitima*, jak i przypisanych do nich kar. Praktyka wyłączenia spraw karnych spod kompetencji *quaestiones* i uruchamiania przez cesarza oraz senat *de facto* własnych *iudicia publica* rozpoczęła się już od Augusta. Za Tyberiusza znaczenie nowego trybu *extra ordinem* znacznie wzrosło, a za Hadriana – uzyskało ono przewagę. Wraz z likwidacją

⁵ O możliwych przyczynach *desuetudo* trybunałów karnych zob. U. Brasiello, *Sulla desuetudine dei iudicia publica*, [w:] *Studi Betti*, IV, Milano 1962, s. 551–570; W. Litewski, *Rzymski proces karny*, Kraków 2003, s. 50.

⁶ Na temat *cognitio extra ordinem* zob. zwłaszcza: B. Santalucia, *Diritto e processo penale...*, s. 91 i n. (z wykazem literatury, s. 125 i n.).

⁷ Na temat zmierechu *quaestiones* zob. E. Costa, *Crimini e pene da Romolo a Giustiniano*, Bologna 1921, s. 84; A.H.J. Jones, *The Criminal Courts of the Roman Republic and Principate*, Oxford 1972, s. 96 i n.; R. Bauman, *The Leges Iudiciorum Publicorum and their Interpretation in the Republic, Principate and Later Empire*, „ANRW” 1980, II.13, DOI: <http://dx.doi.org/10.1515/9783110839739-004>, s. 126.

⁸ D. 48, 1, 8.

⁹ Zob. W. Litewski, *Rzymski proces...*, s. 52; G. Pugliese, *Linee generali dell'evoluzione del diritto penale pubblico durante il principato*, „ANRW” 1982, Vol. 14, No. 2, s. 745.

ostatnich *quaestiones* można już mówić o *cognitio* w sprawach karnych, bez konieczności dodawania słów *extra ordinem*¹⁰.

Sądownictwo kognicyjne należało do cesarza, a także – z jego upoważnienia – do cesarskich urzędników w Rzymie i na prowincjach. Funkcje jurysdykcyjne poza dotychczasowym *ordo* pełnił też początkowo senat. Cesarz, z czasem orzekając z pomocą *consilium principis*, przewodniczył własnemu sądowi cesarskiemu¹¹. Jurysdykcją karną, zrazu *extra ordinem*, następnie wyłączną, zajmowali się ponadto na zasadzie delegacji uprawnień czterej centralni urzędnicy cesarscy, tj. prefekci (*urbi, praetorio, vigilum, annonae*) oraz namiestnicy prowincji (*praesides provinciae*), zarówno senackich (*proconsules*), jak i cesarskich (*legati Augusti pro praetore, praefecti Augusti i procuratores*). Postępowaniem przygotowawczym poprzedzającym proces karny zajmowali się w niektórych prowincjach specjalni urzędnicy – *irenarchae*¹².

W pryncypacie można zaobserwować wyraźną tendencję do uzyskania pełnej kontroli nad sądownictwem karnym przez rzymskich cesarzy¹³. Proces ten odbywał się w dwóch płaszczyznach: wypierane było sądownictwo *quaestiones perpetuae* przez tryb *cognitio extra ordinem* i marginalizowane było orzecznictwo karne senatu w ramach *cognitio*. Do rozpoznania poszczególnych spraw mógł być ustanowiony przez cesarza *iudex delegatus*¹⁴. Czasami taki *iudex* był ustanawiany na danym terytorium do rozpatrywania spraw o wszelkiego rodzaju *crimina*. Nazywał się wtedy *legatus iuridici*. Monopol rozciągać się miał także na postępowanie odwoławcze. Cesarska *cognitio* rozciągała się również na postępowanie odwoławcze. Apelacja *ad Caesarem*, uzasadniona cesarską *auctoritas*, znana była już od czasów Augusta¹⁵.

Wymienieni urzędnicy cesarscy otrzymali różne kompetencje, należała do nich też jurysdykcja w sprawach popełnianych *crimina*¹⁶. Prefekt miasta (*praefectus urbi*) sprawował jurysdykcję karną w Rzymie (od czasów Augusta) oraz cywilną (od Hadriana). Od początku III w. n.e. jego kompetencje w sprawach karnych sięgały już okręgu 100 mil od Rzymu¹⁷. W ramach swej władzy miał dyskrejco-

¹⁰ W. Litewski, *Rzymski proces...*, s. 51 i n.

¹¹ Por. więcej: J.M. Kelly, *op. cit.*, s. 24 i n.; H. Volkmann, *Zur Rechtsprechung im Principat des Augustus*, München 1969, s. 63 i n.

¹² Zob. K. Amiełańczyk, *Irenarchae. Reforma sądowej policji śledczej za panowania cesarza Hadriana i Antonina Piusa*, [w:] *Salus rei publicae suprema lex. Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu*, red. A. Dębiński, H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 2007, s. 7 i n.

¹³ B. Santalucia, *Diritto e processo penale...*, s.100 i n.

¹⁴ W. Litewski, *Rzymski proces...*, s. 57.

¹⁵ B. Santalucia, *Diritto e processo penale...*, s. 101.

¹⁶ Na temat organizacji *cognitio extra ordinem* w sprawach karnych zob. A. Biscardi, *Aspetti del fenomeno processuale nell'esperienza giuridica romana*, Milano 1973, s. 85–94; G. Pugliese, *op. cit.*, s. 740 i n.; A.H.J. Greenidge, *Roman Public Life*, New Jersey 2003, s. 405–421.

¹⁷ D. 1, 12, 1, 4; Coll. 14, 3, 2.

nalną swobodę w nakładaniu kar, nadaną mu przez cesarza, którego reprezentował¹⁸. Jego wyłącznej jurysdykcji podlegały osoby należące do stanu senatorskiego. Sprawował dowództwo cywilne nad trzema kohortami miejskimi i zastępował cesarza podczas jego nieobecności w mieście. Ponadto posiadał uprawnienia policyjne. To właśnie aktywność jurysdykcyjna prefekta miasta spowodowała wyparcie z systemu rzymskiego prawa karnego *quaestiones perpetuae*¹⁹. Prefekt pretorianów (*praefectus praetorio*) pełnił funkcję dowódcy cesarskiej straży przybocznej. Na znaczeniu zyskał szczególnie w drugiej połowie II w. n.e., kiedy stał się najwyższym urzędnikiem w administracji cywilnej i w sądownictwie cesarskim (karnym i cywilnym)²⁰. Prefekt aprowizacji (*praefectus annonae*) miał zadanie dbać o zaopatrzenie miasta w żywność i przeciwdziałać nieuzasadnionym zwyczajom cen. Sprawował jurysdykcję karną w sprawach o przestępstwo spekulacji w handlu zbożem – *crimen annonae*. Prefekt straży miejskiej (*praefectus vigilum*) miał obowiązek dbania o bezpieczeństwo obywateli, sprawował jurysdykcję cywilną i karną w drobniejszych sprawach dotyczących przestępstw pospolitych: podpaleń, rabunków, a zwłaszcza nocnych kradzieży²¹. Poważniejsze sprawy karne o *crimina* cięższe gatunkowo (np. *homicidium*) należały do prefekta miasta²².

Cesarz wydawał wyroki (*decreta*) głównie w trybie apelacji²³. W praktyce jednak zamiast cesarza w większości przypadków orzekał w jego imieniu *praefectus praetorio*²⁴. W ten sposób odbywała się merytoryczna kontrola orzeczeń sądów niższej instancji. Aby uniknąć potencjalnych błędów w trudnych bądź drażliwych sprawach, cesarz mógł także przejąć do rozpoznania przez własny sąd dowolną sprawę. Do takich właśnie spraw prawdopodobnie ograniczała się działalność sądowa cesarza w pierwszej instancji. Niezależnie od tego, w jakim trybie zapadały, wszystkie orzeczenia cesarza były ostateczne i wiązały w przedstawionej cesarzowi sprawie. Ponadto, podobnie jak reskrypty karne, *decreta* miały stanowić pewną wskazówkę pomocną dla sędziów-urzędników zajmujących się jurysdykcją w podobnych sprawach.

¹⁸ Por. A.A. Schiller, *The Jurists and the Praefects of Rome*, "BIDR" 1952, No. 57–58, s. 63–65.

¹⁹ Zob. J.L. Strachan-Davidson, *op. cit.*, s. 156 i n.

²⁰ A.H.J. Greenidge, *op. cit.*, s. 390. O pozycji prefektów w strukturze gwardii pretoriańskiej zob. I. Łuć, *Oddziały pretorianów w starożytnym Rzymie*, Lublin 2004, s. 88 i n.

²¹ Urzędnik *praefectus vigilum* przejął kompetencje w zakresie ochrony przeciwpożarowej od *triumviri nocturni*. Por. M. Kuryłowicz, *Tresviri capitales oraz edylowie rzymscy jako magistratury policyjne*, „Annales UMCS. Sectio G” 1993, Vol. 40, nr 9, s. 72. Zob. także: G. MacCormack, *Criminal Liability for Fire in Early and Classical Roman Law*, "Index" 1972, No. 3, s. 389 i n.

²² A.A. Schiller, *op. cit.*, s. 66.

²³ Por. J. Zabłocki, A. Tarwacka, *Rzymskie prawo publiczne*, Warszawa 2005, s. 98.

²⁴ A.H.J. Greenidge, *op. cit.*, s. 390.

W prowincjach rzymskich również stosowano *cognitio extra ordinem*²⁵. Zarząd prowincjami²⁶, jeszcze w czasach republiki, sprawowali – podobnie jak w Rzymie – kadencyjnie powoływani pretorzy (*praetores provinciarum*). Od czasów Sulli należał on do byłych konsulów (*proconsules*) i byłych pretorów (*propraetores*), którzy na okres 1 roku po zakończeniu kadencji w Rzymie trafiali do służby w prowincji. Nazywano ich odtąd *praesides provinciae*, tj. namiestnikami (gubernatorami)²⁷. *Proconsules* byli powoływani przez senat, natomiast *praesides provinciae* – przez samego cesarza. Przy czym wyróżnić trzeba trzy rodzaje namiestników prowincji cesarskich: *legati Augusti pro praetore*, *prefecti Augusti* i *procuratores*. Ci ostatni z reguły kierowali niewielkimi prowincjami cesarskimi. W ramach *imperium* każdego namiestnika mieściła się władza sędziowska, w tym w sprawach karnych²⁸. Kompetencje te prawdopodobnie były jeszcze ograniczone prawem oskarżonego, będącego obywatelem, do żądania, aby namiestnik przekazał jego sprawę do Rzymu przed *quaestio perpetua*, sąd cesarski lub senacki²⁹. Jest jednak wysoce prawdopodobne, że prawo to ograniczało się jedynie do obywateli wyższego stanu. Przedstawiciele niższych warstw społecznych mogli być przez namiestników karani śmiercią³⁰.

Jak pisał Paulus, sprawy o *crimina capitalia*, z uwzględnieniem za każdym razem odpowiedniej *poena legis*, były przejmowane coraz częściej do rozpoznania *extra ordinem*. Dotyczyło to zwłaszcza przestępstw o politycznym znaczeniu, np. *crimen maiestatis* czy *crimen repetundarum*. W pierwszym przypadku można zaobserwować ciekawy proces przeobrażania się znamion składających się na *crimen maiestatis* w kierunku zakreślenia ram dla nowego, w gruncie rzeczy, typu przestępstwa – *crimen laesae maiestatis*. W obszarze cesarskiej jurysdykcji często dochodziło do swobodnej wykładni przepisów ustaw, zarówno w zakresie znamion typów poszczególnych *crimina*, jak i kary. Nawet jeśli orzekano, zgodnie z tradycją, karę śmierci (*poena capitis*), to ją bezwzględnie – inaczej niż to było w republice – wykonywano. Mało tego, to w cesarskiej *cognitio*, dzięki „pomysłowości”, a może raczej skłonności do okrucieństwa poszczególnych cesarzy, wprowadzano różne sposoby wykonania kary śmierci, takie jak ukrzyżowanie, spalenie żywcem, *damnatio ad bestias* itp.³¹

Rozpoznanie określonego *crimen legitimum*, jeśli doszło już do rozwiązywania *quaestio perpetua*, wcześniej przewidzianej do jego sądzenia, należało teraz do

²⁵ Zob. ostatnio: P. Świącicka, *Proces Jezusa w świetle prawa rzymskiego. Studium prawno-historyczne*, Warszawa 2012, s. 128 i n., 136 i n.

²⁶ A.H.J. Greenidge, *op. cit.*, s. 426–439.

²⁷ J. Zabłocki, A. Tarwacka, *op. cit.*, s. 108 i n.

²⁸ Zob. B. Santalucia, *Diritto e processo penale...*, s. 102–106.

²⁹ Zob. więcej: P. Garnsey, *The Criminal Jurisdiction of Governors*, „JRS” 1968, No. 58, s. 51–59; B. Santalucia, *Diritto e processo penale...*, s. 103 i n.; A.H.J. Greenidge, *op. cit.*, s. 389.

³⁰ Zob. przekaz: D. 48, 19, 15.

³¹ Por. V. Giuffrè, *La repressione criminale nell'esperienza romana*, Napoli 1998, s. 124 i n.

władzy cesarskiej³². Była już mowa o szanowaniu przez sądy cesarskie – co do zasady – kar ustawowych wynikających z *leges*. Do tej praktyki należałoby dołożyć i tę dotyczącą trybu akuzacyjnego rozpoznawania takich spraw. Trudno dziś ocenić, czy przestrzegano jej skrupulatnie. Faktem niezaprzeczalnym jest jednak równoległe współistnienie na przestrzeni wieków trybu akuzacyjnego, wymagającego skargi uprawnionego oskarżyciela, i trybu inkwizycyjnego³³, który był uruchamiany zaledwie na podstawie donosu³⁴.

Oczywiście domeną procesu kognicyjnego stały się w sposób naturalny także *crimina extraordinaria*. Przesłanki te pojawiały się w kulturze penalnej cesarstwa rzymskiego w wyniku potrzeby obejmowania ściganiem kolejnych nagannych zachowań ludzkich grożących w *utilitas publica*, których znamion nie dałoby się odnaleźć w opisie poszczególnych *crimina publica*, znanych z *leges iudiciorum publicorum*, ani w typach przestępstw budowanych dotąd poza systemem owych *leges*. W przypadkach niektórych *crimina extraordinaria* (takich jak np. *expilatae hereditatis*, *plagium* czy *stellionatus*) na pewno obowiązywał tryb skargowy (akuzacyjny), natomiast w przypadkach przestępstw wymierzonych przeciwko bezpieczeństwu i porządkowi publicznemu (np. *latrocinium* – bandytyzm) występował system mieszany (z udziałem donosicieli i *irenarchae*)³⁵.

Także na rzymskiej prowincji dynamicznie rozwijała się *cognitio extra ordinem*. Cesarscy urzędnicy prowincjonalni mieli w swej jurysdykcji wszelkie możliwe sprawy, o czym informował Marcjanus: *Omnia enim provincialia desideria, quae Romae varios iudices habent, ad officium praesidum pertinent*³⁶. Według jurysty władza namiestników była rozległa, bo wszelkie sprawy sądowe, a więc również karne, które w Rzymie należały do kompetencji różnych sędziów (różnych sądów)³⁷, na prowincji należały do kompetencji namiestników. Namiestnicy mieli znaczną władzę w zakresie jurysdykcji od zarania pryncypatu. Samodzielność prowincjonalnych urzędników cesarskich jest łatwa do wykazania, choćby na podstawie lektury wielu reskryptów cesarskich w sprawach karnych, które bardziej służyły radą przy orzekaniu, niż wymuszały określoną politykę karną³⁸.

³² O przejęciu jurysdykcji należącej do *quaestiones perpetuae* zob. A.H.M. Jones, *op. cit.*, s. 96 i n.

³³ Zob. G. Pugliese, *op. cit.*, s. 762 i n.

³⁴ System *cognitio extra ordinem* w sprawach karnych dopuszczał obie formy postępowania: akuzacyjną i inkwizycyjną. Por. V. Marotta, *Multa de iure sanxit. Aspetti della politica del diritto di Antonino Pio*, Milano 1988, s. 294; W. Litewski, *Podstawowe wartości prawa rzymskiego*, Kraków 2001, s. 181; M.U. Sperandio, *Accusatio – inquisitio. Modelli romani di giurisdizione criminale*, „SDHI” 2001, No. 67, s. 596 i n.; B. Santalucia, *Accusatio i inquisitio w procesie karnym okresu cesarstwa*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2002, Vol. 2, nr 2, s. 12–20.

³⁵ D. 48, 1, 1 (Macer). Por. też: W. Litewski, *Rzymski proces...*, s.55.

³⁶ D. 1, 18, 11.

³⁷ Por. także wypowiedź Hermogenianusa w D. 1, 1, 10.

³⁸ Zob. więcej: K. Amiełańczyk, *Rzymskie prawo karne w reskryptach cesarza Hadriana*, Lublin 2006, s. 177 i n.

Istotną, pomocną rolę pełniły też cesarskie mandaty oraz dzieła niektórych jurystów, takie jak choćby *de officio proconsulis* Ulpiana, *de cognitionibus* Callistrata czy *de iudiciis publicis* Venuleiusa Saturninusa i wiele innych. Od namiestników wręcz oczekiwano tej samodzielności, czego dowodem jest spostrzeżenie Proculus, jurysty z I w. n.e., od którego imienia nazwano słynną później szkołę prawniczą: *Sed licet is, qui provinciae praeest, omnium Romae magistratuum vice et officio fungi debeat, non tamen spectandum est, quid Romae factum est, quam quid fieri debeat*³⁹. Choćby namiestnik powinien wypełniać takie obowiązki, jak ma każdy rzymski urzędnik, to jednak nie powinien oglądać się na praktyki stosowane w Rzymie, lecz czynić to, co w danej sprawie czynić się powinno.

Dyskrecjonalność urzędnicza w sprawach karnych, realizowana w *cognitio extra ordinem*, przejawiała się także, a może przede wszystkim, w swobodzie wyboru kary z systematycznie poszerzającego się katalogu różnych rodzajowo kar. Kara śmierci, efektywnie wykonywana, stała się przy tym regułą⁴⁰. Pojawiły się w tym katalogu również zupełnie nowe, nieznanne wcześniej. Katalog znany jest z przekazu Ulpiana⁴¹: *Nunc genera poenarum nobis enumeranda sunt, quibus praesides adficere quemque possint et sunt poenae, quae aut vitam adimant aut servitutem iniungant aut civitatem auferant aut exilium aut coercionem corporis contineant*⁴². Ulpian do katalogu kar zaliczył kary pozbawiające życia, a więc karę śmierci wykonywaną na różne sposoby (wśród takich sposobów znajdowała się *poena cullei* za *parricidium*), kary pozbawiające wolności (kara przymusowej pracy w kopalni, kara robót publicznych, a nawet więzienie) bądź obywatelstwa, kary wygnania (deportacja i relegacja), a także kara utraty obywatelstwa łącząca się z karą śmierci i deportacją oraz kary cielesne (chłosta)⁴³.

Kara główna z ustawy Sulli (*poena capitis*), znana w późniejszych czasach jako *poena legis Corneliae*, mogła zostać łatwo zneutralizowana poprzez skorzystanie przez oskarżonego z możliwości udania się na wygnanie (*aquae et ignis interdictio*). W *cognitio* została ona zastąpiona przez karę efektywnej śmierci: *Lex Cornelia poenam deportationis infligit ei qui hominem occiderit eiusque rei causa furtive faciendi cum telo fuerit, et qui venenum hominis necandi causa habuerit vendiderit paraverit, falsumve testimonium dixerit quo quis periret, mortisve causam praestiterit. Quae omnia facinora in honestiores poena capitis vindicari placuit: humiliores vero aut in crucem tolluntur aut bestiis subiciuntur*⁴⁴. Paulus skrupulatnie wyczylił wszystkie *crimina legitima* karane przez *lex*

³⁹ D. 1, 18, 12.

⁴⁰ Por. V. Giuffrè, *op. cit.*, s. 124.

⁴¹ Por. także: P.S. 15, 17, 2.

⁴² D. 48, 19, 6, 2.

⁴³ Zob. np. C. Gioffredi, *I principi del diritto penale romano*, Torino 1970, s. 49 i n.

⁴⁴ Coll. 8, 4, 1. Tekst Paulusa w *Collatio* został powtórzony także w innym miejscu zbioru. Por. Coll. 1, 2, 1.

Cornelia i przypomniał, że ustawa nakładała za nie karę wygnania⁴⁵. Uznawało się jednak w praktyce, jak twierdził jurysta, że za wszystkie te przestępstwa groziła kara śmierci, wobec *humiliores*, w odróżnieniu od *honestiores*, wykonywana w jeden z kwalifikowanych sposobów: przez ukrzyżowanie albo rzucenie dzikim zwierzętom na pożarcie. Karę śmierci wykonywano w okresie cesarstwa także przez: ścięcie mieczem⁴⁶, spalenie żywcem, powieszenie na widłach, przeznaczanie do walki gladiatorskiej na arenie, kończącej się prędzej czy później śmiercią⁴⁷. Sędziowie-urzędnicy mieli – jak już wspomniano – znaczną dyskrecyjną władzę przejawiającą się w doborze kar⁴⁸. Tym chętniej z niej korzystali, im więcej czasu upłynęło od upadku poszczególnych *quaestiones perpetuae* z ich ustawową procedurą, które stosowały sztywno określoną *poena legis*. Katalog kar mógł być więc coraz bardziej urozmaicany. Oprócz kary śmierci w rozlicznych jej odmianach, sędziowie mogli orzekać: karę pracy przymusowej w dwóch wersjach: *opus metalli* (*damnatio ad metallam, in metallum*)⁴⁹, czyli pracę w kopalni, oraz *opus publicum*, czyli karę przymusowych robót publicznych; karę wygnania w jej dwóch podstawowych odmianach: *deportatio* i *relegatio* (czasowej, dożywotniej, na wyspę – *in insulam*); kary o charakterze finansowym: grzywnę i konfiskatę mienia, a nawet karę więzienia⁵⁰. Kary zaczęto indywidualizować wobec określonych sprawców popełniających konkretne, o różnym ciężarze gatunkowym, przestępstwa. Przy orzekaniu uwzględniano także okoliczności obciążające i łagodzące⁵¹. Odejście *od poena legis*, w tych akurat aspektach, mogło być dla jakości stosowania prawa korzystne. Jako swoista pointa może zostać w tym miejscu przywołany lapidarny, ale jakże wymowny przekaz Ulpiana: *Hodie licet ei, qui extra ordinem de crimine cognoscit, quam vult sententiam ferre, vel graviorem vel leviozem, ita tamen ut in utroque moderationem non excedat*⁵². W czasach jurysty (Ulpian tworzył głównie w latach 212–217 n.e.) sędzia rozpoznający w trybie *extra ordinem* sprawę popełnionego *crimen* mógł zgodnie z prawem wydać wyrok, jaki tylko chciał: czy

⁴⁵ Paulus popełnił niecisłość: oskarżony miał prawo do udania się na wygnanie (*aquae et ignis interdictio*). Deportacja, jako kara, zastąpiła *aquae et ignis interdictio* w okresie cesarstwa.

⁴⁶ Władzę karania śmiercią (*ius gladii*) i nakładania kary przymusowej pracy w kopalni mieli także namiestnicy prowincji (D. 1, 18, 8).

⁴⁷ D. 48, 19, 28 pr.; P.S. 5, 17, 2.

⁴⁸ Była to jednak władza, którą świadomie z urzędnikami dzielił się cesarz, i tylko w zakresie przez cesarza wskazanym. Tam, gdzie cesarz sugerował lub wskazywał określone kary jako odpowiednie do określonych przestępstw, samodzielność urzędnika się kończyła. Por. F.M. De Robertis, *Sulla efficacia normativa delle costituzioni imperiali*, "Annali della Facoltà di Giurisprudenza della Università di Bari" 4 (1941), Bari 1942, s. 42, 73 i n.

⁴⁹ D. 47, 14, 1, 2; 48, 19, 28, 6; P.S. 5, 18, 2 = Coll. 11, 2, 1.

⁵⁰ D. 48, 19, 6, 2; 48, 19, 7.

⁵¹ Por. W. Litewski, *Rzymski proces...*, s. 53.

⁵² D. 48, 19, 13.

to surowszy, czy łagodniejszy, pod warunkiem, że mieszczący się w granicach umiarkowania, „zdrowego rozsądku”⁵³.

Podsumowując, *cognitio extra ordinem* odpowiadała, po pierwsze, za dynamiczny rozwój typów kolejnych pojawiających się w systemie prawa karnego przestępstw (*crimina extraordinaria*). Po drugie, dzięki uznaniowości w orzekaniu, realizowanej przez badanie okoliczności łagodzących i obciążających oraz dobór kar odpowiednich do wagi przestępstwa, wpływała na modyfikację normatywnego modelu przestępstwa prawa publicznego realizowanego w *leges iudiciorum publicorum*. Model ten wykluczał w zasadzie badanie szkodliwości społecznej czynu zabronionego. Taki właśnie zmodyfikowany już normatywny model przestępstwa prawa publicznego dobrze poświadczały przekazy naukowe jurystów rzymskich⁵⁴. Uznaniowość co do rodzaju i wysokości wymierzanych kar stała się więc sposobem, wykraczającej poza ustawy, mierzalności szkodliwości społecznej przestępstwa na etapie stosowania prawa⁵⁵. Nastąpiło przeniesienie środka ciężkości w ramach reakcji państwa na popełnione *crimen*. Kara stosowana w cesarskiej *cognitio extra ordinem* stała się tym samym sposobem na zdefiniowanie samego *crimen* jako „czynu karygodnego”. Przy okazji zagubiono jednak ducha nieretroaktywności, znanego z okresu republiki rzymskiej i funkcjonowania *quaestiones perpetuae*, a także zakwestionowano rację przyszłej idei prawa karnego wyrażoną zasadą *nullum crimen, nullum iudicium, nulla poena sine lege*⁵⁶.

BIBLIOGRAFIA

- Amielańczyk K., *Crimina legitima w rzymskim prawie publicznym*, Lublin 2013.
- Amielańczyk K., *Irenarchae. Reforma sądowej policji śledczej za panowania cesarza Hadriana i Antonina Piusa*, [w:] *Salus rei publicae suprema lex. Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu*, red. A. Dębiński, H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 2007.
- Amielańczyk K., *Rzymskie prawo karne w reskryptach cesarza Hadriana*, Lublin 2006.
- Bauman R., *The Leges Iudiciorum Publicorum and their Interpretation in the Republic, Principate and Later Empire*, „ANRW” 1980, II.13, DOI: <http://dx.doi.org/10.1515/9783110839739-004>.
- Biscardi A., *Aspetti del fenomeno processuale nell'esperienza giuridica romana*, Milano 1973.
- Brasiello U., *Le pene nel campo criminale e la loro evoluzione*, [w:] *Problemi di diritto romano esegeticamente valutati*, I, Bologna 1954.

⁵³ F.M. De Robertis (*op. cit.*, s. 7 i n.), interpretując przekaz Ulpiana, przypisuje swobodną praktykę orzeczniczą dopiero czasom dynastii Sewerów.

⁵⁴ Zob. K. Amielańczyk, *Crimina legitima w rzymskim prawie...*, s. 87 i n.

⁵⁵ W romanistyce prawniczej przeważa *communis opinio* o istnieniu takiej niemal nieograniczonej władzy. Zob. B. Santalucia, *Diritto e processo penale...*, s.114. Konstytucje cesarza stanowiły jedynie ogólne dyrektywy wymiaru kary. Zob. więcej: K. Amielańczyk, *Rzymskie prawo karne w reskryptach...*, s. 209 i n.

⁵⁶ N. Scapini, *Diritto e procedura penale nell'esperienza giuridica romana*, Parma 1992, s. 117.

- Brasiello U., *Sulla desuetudine dei iudicia publica*, [w:] *Studi Betti*, IV, Milano 1962.
- Costa E., *Crimini e pene da Romolo a Giustiniano*, Bologna 1921.
- Garnsey P., *The Criminal Jurisdiction of Governors*, "JRS" 1968, No. 58.
- Gioffredi C., *I principi del diritto penale romano*, Torino 1970.
- Giuffrè V., *La repressione criminale nell'esperienza romana*, Napoli 1998.
- Greenidge A.H.J., *Roman Public Life*, New Jersey 2003.
- Jones A.H.J., *The Criminal Courts of the Roman Republic and Principate*, Oxford 1972.
- Kelly J.M., *Princeps iudex. Eine Untersuchung zur Entwicklung und der Grundlage der kaiserlichen Gerichtsbarkeit*, Weimar 1957.
- Kuryłowicz M., *Tresviri capitales oraz edylowie rzymscy jako magistratury policyjne*, „Annales UMCS. Sectio G” 1993, Vol. 40, nr 9.
- Litewski W., *Podstawowe wartości prawa rzymskiego*, Kraków 2001.
- Litewski W., *Rzymski proces karny*, Kraków 2003.
- Łuć I., *Oddziały pretorianów w starożytnym Rzymie*, Lublin 2004.
- MacCormack G., *Criminal Liability for Fire in Early and Classical Roman Law*, "Index" 1972, No. 3.
- Marotta V., *Multa de iure sanxit. Aspetti della politica del diritto di Antonino Pio*, Milano 1988.
- Pugliese G., *Linee generali dell'evoluzione del diritto penale pubblico durante il principato*, "ANRW" 1982, Vol. 14, No. 2.
- Robertis F.M. De, *Sulla efficacia normativa delle costituzioni imperiali*, "Annali della Facoltà di Giurisprudenza della Università di Bari" 4 (1941), Bari 1942.
- Santalucia B., *Accusatio i inquisitio w procesie karnym okresu cesarstwa*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2002, Vol. 2, nr 2.
- Santalucia B., *Diritto e processo penale nell'antica Roma*, Milano 1989.
- Santalucia B., *La cognitio extra ordinem in materia criminale*, [w:] *Lineamenti di storia del diritto romano*, Milano 1979.
- Scapini N., *Diritto e procedura penale nell'esperienza giuridica romana*, Parma 1992.
- Schiller A.A., *The Jurists and the Praefects of Rome*, "BIDR" 1952, No. 57–58.
- Sperandio M.U., *Accusatio – inquisitio. Modelli romani di giurisdizione criminale*, "SDHI" 2001, No. 67.
- Strachan-Davidson J.L., *Problems of Roman Criminal Law*, Oxford 1912 (Amsterdam 1969).
- Święcicka P., *Proces Jezusa w świetle prawa rzymskiego. Studium prawno-historyczne*, Warszawa 2012.
- Volkman H., *Zur Rechtsprechung im Principat des Augustus*, München 1969.
- Zabłocki J., Tarwacka A., *Rzymskie prawo publiczne*, Warszawa 2005.

SUMMARY

At the time of the Roman Empire, *quaestiones perpetuae* faced competition from the imperial court of justice, i.e. the *cognitio extra ordinem* proceedings. The new system inspired the establishment of a new type of crimes called *crimina extraordinaria*. The Principate period with its new court procedure also brought a wider catalogue of offences by enabling to prosecute more offences *extra ordinem* – i.e. outside the order set by the *leges iudiciorum publicorum*. The *cognitio extra ordinem* procedure allowed the examination of extenuating and aggravating circumstances, and choosing penalties in accordance with the seriousness of the offence.

Keywords: Roman criminal law; Roman criminal procedure; *cognitio extra ordinem*; *crimina extraordinaria*